

ARGITRIVIAALSUSED JA KULTUUR

"Miks eestlased toas jalad
lahti võtavad"¹

HEIKI PÄRDI

Sageli väidetakse, et moderniseerumine põhjustab ühtlustumist ja piiride kadumist, ent samavõrra tekitab ta ka uusi erinevusi ning uusi piire. Selle kohta on heaks näiteks taani päritolu rootsi etnoloogi Anders Linde-Laurseni uurimus nõudepesemise "grammatika" erinevustest rootslaste ja taanlaste vahel (Linde-Laursen 1993). Ta kirjutab sellest, kuidas kaks kultuuriliselt lähedast rahvast on hakanud ühte ja sama hügieenitoimingut eri kombel sooritama. Praeguseks on neist triviaalseist pisiasjadest kujunenud üks selgeid kultuurilisi eraldusjooni rootslaste ja taanlaste vahel.

Kui maailm kümme aastat tagasi eestlastele avanes, nägime oma silmaga, et kuigi Läänes elavad samasugused inimesed nagu meie, saavad nad paljudest asjadest teisiti aru ning käituvad teistmoodi kui meie. Nii meil kui ka neil tuli üksteisega kontakteerudes üle elada väiksemaid või suuremaid kultuurišokke. Täiesti ootamatult tuli välja, et mõnes konkreetses detailis väljenduvad rahvuslikud erinevused olukordades, kus üksikisikule tuleb võtta järsku meelde või märkab ta ise (olgu see õige või vale), et erinevused isikute vahel tulenevad rahvusest, nagu ütleb A. Linde-Laursen (1993: 277). Näitena võiks tuua välisjalanõude vabanemise ruumidesse sisenemisel. Kokkupuuteis lääneeurooplaste ja ameeriklastega märkasid eestlased üllatusega, et kui meie kuhugi külla minnes välisjalatsid täiesti enesestmõistetavalt jalast võtame, siis nemad kas ei tee seda üldse või siis mitte nii järjekindlalt nagu meie. Siin kehtib täiel määral R. Leachi väide, et *mida sarnasemad on kaks*

kultuuri, seda tähtsamaks muutuvad neid eristavad pisiasjad (Leach 1976: 64). Jalanõude vabanemine on üks neid lugematuid argielu pisiasju, mille päritolule või tähendusele me tavaliselt ei mõtle. Kuna aga kultuur koosnebki pisiasjadest, on oma kultuuri vaja analüüsida, et näha ja jõuda selgusele kommete tekkimises, mida me tavaliselt argielus peame täitsa loomulikeks ja enesestmõistetavaks, nagu väidab E. T. Hall (Hall 1959: 128).

Meie kultuuriuurijate tähelepanu ei olnud kõnesolev tava pälvinud, kuid 1990. aastate alguses Tartu Ülikoolis kultuuriantropoloogiat õpetanud Ameerika professorit R. Dirksi hakkas see probleem huvitama. Tema ärgitusel koostati ERMis "jalgade lahtivõtmise" kohta 1993. aastal küsitlusleht, mille vastustest kogunes suur hulk etnograafilist ainet.² Tõtt öelda – ega muud materjali polegi antud teema uurimiseks Eestis kusagilt võtta, sellepärast põhineb käesolev artikkel just neil vastustel.³

Moodne puhtus ja "jalgade lahtivõtmine"

Moodsa ühiskonna ülesehitamisel 19. sajandi lõpus muutus üheks keskseks teemaks puhtus. Mõisted puhtus ja mustus kuuluvad samamoodi lahutamatu inimkultuuri juurde ning on niisama subjektiivsed nagu näiteks ilu ja inetus. Antropoloog Mary Douglas (1966) jõudis järeldusele, et mõiste ebapuhas e must on loonud inimesed maailma klassifitseerimisel. Ebapuhtad on meie jaoks asjad, mis meie klassifikatsiooni ei sobi, või asjad, mis on vales kohas. Muld ei ole must iseenesest, kuid voodis või söögilaul mõjub see meie

jaoks kahtlemata mustusena. Puhast ebapuhtast eraldav piir on selgelt kultuurilise iseloomuga. Selletõttu ei ole olemas midagi, mis oleks absoluutselt puhas või vastupidi, täiesti ebapuhas – see, mis ühes kultuuris on puhas, võib mõnes teises olla ebapuhas. Nagu ütles M. Douglas, *ei ole olemas absoluutset mustust, mustus on vaataja silmis* (Douglas 1966:2).

Jälgides puhtuse ja mustuse vahelist piiri ajaloos, selgub, et varem ei seostunud see otseselt ainelise mustusega. Puhas ja ebapuhas olid pigem sotsiaalsed kui materiaalsed mõisted ning seostusid eelkõige eriliste tegevuste või sündmustega. Norbert Eliase klassikalisest uurimusest tsiviliseerumisprotsessi kohta (1976) ilmneb, et piir puhta ja ebapuhta vahel on olnud ajaloo vältel üpriski muutuv. Sama kinnitab näiteks Rootsi (vt Frykman 1981 ja 1987), Taani ja Norra (vt Mellemgaard 1992) ning samuti Eesti (vt H. Pärdi 1999) lähem kultuurilugu.

Ebapuhtust hakati ainelise mustusega samastama 19. sajandi lõpus, mil tänu mikroskoopiale avastati, et ülväikesed elusorganismid (bakterid ja viirused) põhjustavad teatud haigusi. Nende leviku tõkestamiseks töötati välja kolm moodust. Meditsiini kujundati ümber, nii et üldise ravimise asemel hakati võitlema haiguste spetsiifiliste põhjustega. Teiseks hakati propageerima värsket õhku ja võimlemist, sest need pidid tugevdama tervist. Kolmandaks – et võõrkehad ei saaks levitada haigusi, püüti ainelist keskkonda korrastada, nii et sobimatud asjad, näiteks puhas vesi ja

heitvesi, ei puutuks omavahel kokku. Läks üldiseks võitluseks puhtuse eest, mille tulemusel steriilsusest sai nii esteetika kui ka moraali kategooria (Linde-Laursen 1993: 278). Kuna Euroopa muutus 20. sajandi alguses Eesti noore rahvuskultuuri jaoks peamiseks ihaldusobjektiks, lülituti Eestiski samasse võitlusse, sest puhtust peeti (euroopaliku) kultuuri võrdkujuks. Ent uue puhtusekultuuri juurutamine ei läinud meil siiski kuigi libedalt, sest eestlased, iseäranis talupojad, olid suhteliselt vaesed ning neil oli lähendada palju elementaarsemaid muresid (vt lähemalt Pärdi 1999).

Kõnekat teavet Eesti avaliku puhtuse-diskursi kohta leidub mitmesugustes käitumise jmt käsi-raamatuis. Kuna Eesti oli aastasadu saksa kultuuri mõjupiirkonnas, on varasemad, 19. sajandi väljaanded enamasti kas saksa keelest tõlgitud või siis saksa autorite tööde põhjal eestlaste jaoks mugandatud. Taoliste väljaannete mõju võis olla üpris suur, sest luterliku raamaturahvana suhtusid eestlased kirjasõnasse suure lugupidamisega.

Hilisem, 1960.–1970. aastail Eestis valitsenud avalik puhtuse-diskursus väljendub tolleaegseis käitumise käsiraamatuis, kus "õiget" käitumist seostati otseselt tervishoiu ja seega ka puhtusega. *Käitumisreeglid kajastasid ja kajastavad alati tervishoiuüüdeid.[...] Tervishoiuüüdetel põhineb suurem osa lauakommetest, kehakorrashoid, kehahoiak ja üldse enamik käitumisreegleid.* (Aasamaa 1970: 12)

¹ Artikkel on kirjutatud Sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel. Grant nr 2089.

² Küsimustikule vastas 209 muuseumi kirjasaatjat, kelle tööd on koondatud kahte arhiiviköitesse – KV 816 (438 lehekülge) ja KV 817 (401 lehekülge). See materjal pakub suurt huvi nii kultuuriloolisest kui ka kultuurianalüütilisest seisukohast, võimaldades ühelt poolt jälgida selle nähtuse n-õ välist olemist ja selle ajaloolist muutumist 20. sajandil. Seoses jalanõude vahetamise/mittevahetamisega räägivad inimesed küllalt palju sellest, kuidas kasutatakse kodu eri ruume, kuidas ja kus võõraid vastu võetakse jmt. Selgeks saab ka erinevus lihtsalt küllatuli ja n-õ päriskülalise vahel.

Teiselt poolt avavad need kirjutised ühe näiliselt ebaolulise detaili kaudu eestlaste arusaamu, hoiakuid ja suhtumist nii oma kultuuri kui ka teistesse kultuuridesse ja rahvastesse. Jalgade lahtivõtmises peegeldub ka kodu mõiste ulatus ja tähendus 20. sajandi eestlaste jaoks. Selles väljendub kodu kui sotsiaalse ruumi sisemine jaotumine eri tsoonidesse, millel on erinev staatus intiimse–avaliku skaalal.

³ Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Võrk (KV) loodi 1931. aastal eelkõige süvendatud teabe

hankimiseks traditsioonilise talupojakultuuri kohta. Seepärast värvati rõhuv enamik kirjasaatjaid maarahva hulgast. Kirjasaatjate tuumiku moodustasid külaharitlased, ent nende hulgas oli ka arvukalt talupoegi. Nõukogude okupatsiooni esimestel kümnenditel, kuni 1950. aastate lõpuni, oli Võrk varjusurmas, ent on sealtmaalt taas tõhusalt tegutsenud. Praegu on ERMil üle 700 kirjasaatja, kuid erinevalt Teise maailmasõja eelsest ajast elavad nad suuremalt jaolt linnades, kuigi valdav enamik pärineb maalt. Erinevusi on ka nende sotsiaalses seisundis ja soolises jagunemises. Küllap suurima osa moodustavad kooliõpetajad ja teised haritlaskonna esindajad, samal ajal on väga vähe päris-põllumehi või tegevjalunikke. Põhjus on väga lihtne – nõukogude režiim hävitas talupoegkonna kui sellise. Teiseks, ebaproportsionaalselt suur osa kirjasaatjaist on naissoost, mis kahtlemata jätab oma jälje nende töösse ja üldisse pilti, mis selle põhjal kujuneb Eesti argikultuurist. Kolmas oluline kirjasaatjate eripära on nende vanuseline koosseis – suurem enamus neist on 70–80-aastased, mis tähendab, et nende kirkaimad mälestused (lapsepõlv ja noorus) pärinevad ajast enne Teist maailmasõda.

Esmapilgul võib jääda mulje, et jalanõude äravõtmisel pole kultuuriga mingit seost – tegemist on lihtsalt ühe harilikku, igapäevase ja väga praktilise käitumisviisiga, millel on sama eesmärk nagu tubade koristamisel – hoida kodune elukeskkond puhas ning ühtlasi kergendada pere- naise kodust tööd. Oluline on rõhutada, et loomulikeks/looduslikeks peetavaid asju (neid võiks nimetada ka triviaalsusteks) ei seostata tavaliselt kultuuriga. Sellepärast ei kehti nende kohta ka samad põhimõtted nagu kultuuri kohta. Lääne- maailmas pärast Teist maailmasõda üldiselt omaksvõetud kultuuri relativistlike arusaamade kohaselt aktsepteeritakse eri rahvaste kultuuri- de erinevust üksteisest, näiteks seda, et kummar- datakse eri jumalaid. Ent kui "nemad" näiteks ei käi kaks korda päevas duši all nagu meie või kõn- nivad toas välisjalatsitega, siis on tegemist "eba- kultuursete", tsiviliseerimata inimestega.

"Jalgade lahtivõtmine" pakub kultuuriuuri- ja- le huvi mitte niivõrd asjana iseeneses, vaid kui nähtus, milles avalduvad inimeste arusaamad – puhtusest ja mustusest, omast ja võõrast, privaat- sest ja avalikust (kuidas piiritletakse oma ja võõ- rast, kust algab territoorium, mis on ainult "minu"/"meie" oma – see, kuhu "nemad" kutsu- mata ei tule jne). Selle nähtuse uurimise kaudu on võimalik välja selgitada, kuidas me oma sot- siaalset territooriumi sisemiselt jagame ja struktureerime.

Piiride seadmiseks kodu ja välisilma vahele on palju mooduseid. Mõned neist on materiaa- lised – tarad, piirded, ehitised (seinad, ukSED) jne. Kuid veelgi olulisemad on mittemateriaalsed pii- rid – need, mis on meie teadvuses mitmesugus- te kirjutamata reeglite, ühiskondlike normide, kokkulepete, tavade, tabude jmt näol. Meie käi- tumisel on peale praktilise otstarbe ka sümbool- ne tähendus, mis on sotsiaalselt sageli isegi täht- sam. Kahtlemata on jalgade lahtivõtmisel prakti- line otstarve – hoida puhtust –, kuid on ka süm- boolne tähendus – märgistada piire sotsiaalses ruumis. Igal juhul on tegemist käitumisviisiga, milles peegelduvad meie kultuurilised arusa- amad. See komme muutus suhteliselt lühikese ajaga (umbes 30–40 aastaga) sotsiaalseks nor- miks, mille rikkumine näitab nii piire eri kultu- ride vahel, kui ka erinevusi ühe kultuuri sees.

Kuidas oli jalgade lahtivõtmisega vanasti?

Traditsioonilises eestlaste elamus – rehma- jas – polnud jalanõude vahetamisel suuremat mõtet, sest põrandad olid mullast, savist või pae- plaatidest ning neid puhastati väga harva – mõ-

ned korrad aastas, suurte pühade puhul. Teiseks ei eristanud talupojad elamis- ja tööruume, pea- legi tuli majapidamistöödel pidevalt käia õue ja maja vahet. Peale selle oli tolleaegsete jalanõude (pastlad, viisud, säärikud) äravõtmine üpris tüli- kas ja aeganõudev. Lõpuks, mis kõige tähtsam – tolleaegsete talupoegade suhtumine puhtusesse ja mustusesse erines praegusest kardinaalselt.

Jalgade riietamine iseenesest oli keeruline tegevus ja peaaegu et rituaalne. Peale metsatöö- või heinaveopäeva, hõbused lahti rakendatud, söödetud, joodetud, muud majapidamistööd teh- tud, sai hommikul kängitsetud jalad lahti võtta. See toimus rehetöas, ahju paistel. Sokid, neid oli 3 paari, jalarätid pandi ahju juurde kuivama. Ja- lad pesti. Kui olid külmetunud, hoiti sooja vees, lasti ahju paistel kuivada ja pandi jalga kuivad sokid. Meie peres kasutati ka karvaga pargitud lambanahast oma õmmeldud sokke (susse) tal- vise koduse jalanõuna. Isal olid pargitud vasika- nahast õmmeldud "sokid"(sukad) välitöödel vil- lase soki peale panemiseks, pastla sees kandmi- seks. Nii põhjalikult sisepakitud jalgu polnud päeva jooksul võimalik lahti võtta. (KV 817: 97 Tõstamaa)

Talupoeglik suhtumine eluruumide puhtu- sesse tuleb hästi esile ühe maanaise (*1914) meenutuses: *Minu lapsepõlvest mäletan, et ei pestud veel põrandaid. Külalisedki käisid ja istu- sid välisjalanõudes. Mehed suitsetasid ja sülgasid põrandale, pärast kui nad läinud, pühiti koht luuaga üle. Viimaks siiski hakati põrandaid pe- sema suurteks pühadeks, kuid välisjalanõudes käidi ikka. (KV 816: 27 Kihelkonna/Kuressaare)* Sama väidab teine maalt pärit naine (*1911): *Sa- jandi alguses lapsena talus elades, kus kogu suu- re talupere elu-, töö- ja söögitoaks kui ka köögiks oli ruumikas rehetuba, siseneti välisjalatsites, st pasteldes ja viiskudes, millede äravõtmine jala- nartsudesse mähitud jalgadelt polnud ju mõel- dav. Kambritesse, mis olid isegi väga puhtad, si- seneti omavalmistatud pätudes. (KV 817: 143 Pärnu)* Välisjalatsitega toas käimist kinnitab ka eelnevaist autoreist pisut noorem mees (*1921): *Vanasti, enne 1930. aastaid talumajades jalanõu- sid ei vahetatud. (KV 816: 347 Iisaku)*

Uued ruumid, uued tavad

Möödunud sajandi lõpupoolel hakati Eesti külas vähehaaval ehitama uusi moodsaid taluma- ju, mis erinesid vanadest rehemajadest eelkõige selle poolest, et olid mõeldud inimestele elami- seks. Juba varem oli rehemajadele hakatud juur- de ehitama erilisi, ainult elamiseks mõeldud ruu- me – kambreid. Need erinesid suhteliselt avali-

kust ja universaalse otstarbega rehetoast palju suurema privaatsuse ja suletusega. Kambrid sisustati moodsa linliku mööbliga ning seal hakkas kehtima teistsugune puhtusestandard. Sinna ei lastud enam kõiki võõraid, ka oma pere inimesed viibisid seal vähe ning mitte välisjalanõudega.⁴ Seal lõppes avalik ala ja algas "kodu".⁵ Samal ajal, kui vanaaegses rehetoas kestis edasi sajanditepikkuste traditsioonidega talupoja-elulaad, esindasid kambrid uut, kodanlik-linlikku, üldeuroopalikku elamiskultuuri. Talupoja igapäine elu kulges aga endiselt valdavalt "rehetarekultuuri" rüpes. Uusaegne euroopalik kultuur oli tolleaegse eesti talupoja jaoks omamoodi püüa-päeva-kultuur, sest seda harrastati sõna otseses mõttes ainult pühapäeviti. Siis pandi selga korralikud riided (mida kutsuti "kirikuriieteks"), käidi kirikus ning pärast istuti võõrastetoas e "saalis" ja aeti külalistega viisipäraselt juttu. Seega peegeldab elamu üksikute ruumide kasutamine nii ürgset "püha" ja "argise" kui ka moodsale kultuurile omast avaliku ja privaatse eristamist (vrd näit Frykman & Löfgren 1987).

Eriti ulatuslik kodukultuuripropaganda, mille eesmärgiks oli parandada, st linlikustada maakodude senist ilmet, algas Eestis 1930. aastail. Senises olukorras nägi avalikkus ei rohkem ega vähem kui takistust ühiskondliku progressi teel.

Alaliselt ehitatakse maal uusi elamuid ja korraldatakse vanu. Kahjuks tehakse seda tihtigi isasidelt pärandatud plaanide järgi või väheste ja juhuslike kogemuste ning kaalutluste põhjal. Nõnda kannatavad ehitused paljude puuduste all nii otstarbekohasuse kui ka ilu mõttes. Seepärast on meil veel raske kõnelda mingist ajakohasest taluelamute kultuurist. Ometi peab seegi kultuur arenema koos üldise rahva arenemisega, muidu meie eluruumid jäävad tõkkeks kõrgema kultuuri püüetele (—) Eluruumide kultuur – nagu kõik väline kultuur – areneb kahes suunas: otstarbekohasuse ja ilu suunas. Need mõlemad arenemissuunad käivad käsikäes, täiendades teineteist. (Rimmel 1930: 3)

Ajakirjanduse, raadio ja kõnekoosolekute kaudu hakatigi rahvale õpetama uut ja "õiget" kodukultuuri, mille tunnusteks on ratsionaalsus, otstarbekus, mugavus ja ilu. Üks talurahvale sisendatavaid põhitõdesid oli, et igaks tegevuseks ja toiminguks peab moodsas kodus olema oma kindel koht. See tähendas varasemaga võrreldes põhimõtteliselt teistsuguste elamute ehitamist – elamu on eelkõige ja ainult inimestele elamiseks mõeldud hoone, kuigi sarnaseid taluelamuid oli vähesel määral ehitatud varemgi.

Mida madalamal arenemisastmel seisab talumajapidamine, seda enam sünnivad kõik toimin-

gud ühistes ruumides üldiste abinõudega. Arenemine toob kaasa ruumide spetsialiseerumise ja eraldumise (diferentseerumise), st iga toimingu jaoks luuakse eriliselt selleks ehitatud ruumid või ruumiosad (kui mitu toimingut sünnib ühes ruumis)...[[...]] Eluruumid on elamukultuuri kõrgemal astmel tugevasti spetsialiseerunud ja diferentseerunud, st nad on jagunenud mitmeks eri ülesandega rajooniks, milles igaüks koostub ühest või mitmest eri ruumist. [[...]] Eestost läheb tee elutuppa. Varemalt nimetati seda tuba sagedasti "puhtaks toaks", võõrastetoaks või koguni "saaliks" ja temast püüti hoida eemale koduseid inimesi, et need kuidagi ei rikuks võõraste jaoks loodud korda! Tundub naeruväärne meie ajal säärane vaade, ta tundub väikekodanlase järelahvimisena aristokraatialle. Kodu on meile kõige pöördel eluruumiks ja sellena tuleb seepärast kasutada maja kõige paremaid ruume. Mis aga puutub puhtusesse ja korrasse, siis peame saama sedavõrt kultuurseks, et oskame pidada puhtust ja korda igal pool. Võõraste jaoks eraldi hoiatud ruum on 90% surnud ruum, ja sellena osutub ta suurimaks mõttetuseks. (Rimmel 1930: 124) Aktsiooniga läksid kaasa peamiselt jõukamad talud, ent suurem osa jäi kõrvale, sest majandusliku kitsikuse tõttu oli teisi, palju pakilisemaid ülesandeid.

Vanades traditsioonilistes talumajades jäi rehetuba endiselt avalikuks ja tõiseks ruumiks, ühenduslülilik välisilma ja omailma vahel nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Uuemas, rehetoata elamuis omandas samasuguse koha köök. See ei olnud kaugeltki ainult söögitegemise, vaid ka igapäevase söömise, väiksemate näputööde tegemise, koosolemise, puhkamise ning argisemate külaliste vastuvõtu kohaks. Kõigele

⁴ Muu hulgas hoiti erinevaid jalanõusid ka eri ruumides – igapäevased tööjalanõud (pastlad ja säärakud) jäeti rehetuppa, uusi, moodsaid "linnajanõusid" (kingi ja kalosse) hoiti kambreis voodi serva all, nagu mäletab üks 1921. aastal sündinud mees (KV 752: 118 Kose).

⁵ W. Rybczynski kirjutab 17. saj. Madalmaade majade "kodudeks" muutumist käsitledes järgmist: külastajad ei pidanud jalatseid ära võtma või slippereid jalga panema kohe majja sisenedes – selle alumine korrus moodustas jätku avalikust tänavast, vaid üles, teisele korrusele minnes. Seal lõppes avalik valdkond ja algas kodu. See piir oli uus idee ning majapidamise kord ja puhtus polnud tunnistuseks iseäralikust puhtusest või nõudlikkusest, vaid soovist määratleda kodu muust maailmast eraldatud ja erilise kohana. (Rybczynski 1995: 66)

lisaks valmistati köögis sageli toitu ka loomadele. Sellepärast tehti köögile rehetoa eeskujul tsemendist, savist, kruusast või paeplaatidest põrand, mis jalatsite vahetamist ei eeldanud.⁶

[[Jalatseid]] ei vahetatud ega võetud. Asi oli selles, et meil oli otse koridorist või kojast üks suurde töötuppa, kus kooti kangast, kedrati, kraasiti, isa tegi seal isegi regesid. Sellest töötoast pääses kööki, mis oli jällegi hästi avar, seal söödi ja söödeti talgulis – masinarehelisi. [...] Tagapool oli puhas tuba ja magamistoad. Päeval polnud kellelgi aega ega vajadust neisse tubadesse minna, sest talus oli alati väga kiire. Nii tuldigi välisjalanõudega töötuppa ja mindi nendega ka kööki ja kaevuuberikku. Suurest mudast, virtsast ja

sõnnikust sai jalanõud õues enne ära pestud või pühitud. Nii oli see meil alati, niikaua kui mäletan, kuni vanemate ja õe küüditamiseni 1949. a. märtsis, meenutab 1925. aastal sündinud naine. Võrdluseks kirjeldab ta, kuidas nende pere suhtus puhtusse omaehitatud uues ja moodsas linlikus majas. Oma maja ehitamine [[Järvakandi alevis]] ei olnud kerge. Siia panime kogu südame ja hinge. Kui see lõpuks 1957. aasta oktoobris valmis sai, oli see meile nagu pühamu, kuhu me ei raatsinud isegi tolmuste sokkide ja sukkadega sisse astuda, rääkimata välisjalanõudest. See muutus harjumuseks, nüüd juba paratamatuseks. Ilus on vaadata, kui su kodu on puhas ja kuiv. Ükskõiksus ja räpasus, ükskõik kuidas ja kus see ka ei väljenduks, teeb otse haigeks. (KV 816:15 P-Jaagupi, Järvakandi)⁷

⁶ Mõnikord eristatakse talu (st traditsioonilist taluhoonet) ja eluruume tänase päevani nagu teeb seda üks vanem maamees (*1922): *Talusse sisenemisel on välisjalanõud jäänud jalga, see on olnud niikaua kui ma mäletan. Eluruumi sisenemisel võetakse välisjalanõud harilikult ära, kuna eluruumid on harilikult küllalt puhtad. See on tänapäeval muutunud üldiseks tavaks.* (KV 816: 102–103 Juuru) Sellest kumab läbi vana talupoeglik arusaam, mille järgi "õiges" taluhoones ei ole mingeid erilisi eluruume, kus puhtuse suhtes kehtiksid muudest ruumidest erinevad reeglid. See tähendab, et suhteliselt uusi elukambreid nähakse kohati tänase päevani lahus traditsioonilisest talumajast, kus töö- ja elamisfunktsioonid olid üksteisest nii ruumiliselt kui ka kultuuriliselt eraldamata. Talupoja traditsioonilises elukorralduses moodustasid eri valdkonnad ühtse terviku, mille vahel puudusid teravad piirid.

⁷ Viimane kirjeldus näitab, et 10–20 aasta jooksul pärast Teist maailmasõda muutusid eesti maarahva arusaamad puhtusest üldse, sealhulgas ka eluruumide puhtusest, täiesti kardinaalselt. Samasuguseid "linnamoodi" maju, nagu ehitati linnades ja alevites, hakati tollal ehitama ka külates ning mida aeg edasi, seda arvukamalt. Neisse elama asudes võeti omaks ka uus elustiil, milles puhtusepidamine oli kesksel kohal. Näiteks kirjutati 1965. aastal ilmunud käitumisraamatus puhtuse tähtsuse kohta kodus: *Kodumugavuse ja -rahu eeltingimusteks on puhtus ja kord* [...]. Seal, kus puudub kord ja puhtus, kus perenaine on ise hoolitu ja korratu, on kodurahu häiritud. Aga ka "eksponaatkorteris", kus perenaine, tiivustatuna puhtusekiirest, keelab haiglasliku pedantsusega meest täie tallaga põrandale astumast ning püüab lastest teha vaateakna mannekeene, pole mugavust ja rahu. (Aasamaa 1965: 194) Viimasest märkusest võib järeldada, et probleeme polnud ainult puhtuse hoidmisega, vaid kohati kippus asi kalduma teise äärmusesse – "puhtusehullusesse".

Mõnikord tehti köögi põrand küll laudadest, ent teatud väikesel alal põrand pliidi-ahju juures oli endiselt paekivist, tsemendist vmt. See on meil ikka nii olnud, et välisjalanõudega oldi köögis, aga kambritesse nendega ei mindud. [[—]] Tavaliselt jäävad välisjalanõud kööki pliidi juurde, kus on tükike tsementpõrandat, kirjutab 1925. aastal sündinud naine (KV 816: 278 J-Madise). See "tükk tsementpõrandat", olles nagu jätkuks välismaailmale, eristas osa kööki laudpõrandatega eluruumidest ning seetõttu kehtib seal ka teistsugune suhtumine puhtusesse.

Muu hulgas oli köök omamoodi puhketoaks ning ka selles suhtes sarnanes ta rehetoaaga. 1930. aastaist mäletab üks kirjasatja, et *rehetoa tagumises nurgas oli alaliselt üks voodi, lihtne, omaehtud põhukoti ja võidunud padjaga. Tekki sellel voodil ei olnud, olid juhuslikud üleriided. Enamasti kasutati seda niisama, lühiviinakutel päeval.* (KV 752:115 Kose)

Maanaine (*1923) kirjutab sama uuema, rehetoa elamu köögi kohta: *Kuna olen pärit talust, siis tean ka seda, et taludes Vabariigi ajal küll sellist [[jalatsite]] vahetust polnud. Talunikud kandsid jalas pastlaid ja säärsaapaid. Kuuseoksad olid ukse all väljas ja esikus, kotas matid kuhu jalgu hoolikalt pühiti. Kes tegi lõunauinakut, see siis võttis jalast ära. Tavaliselt pikutati köögis, kus oli selleks puhuks pandud kõva ase, kus sai leiba luusse lastud. See ase oli kaetud põhukoti peale koreda, jämedalt kootud tekiga ja padjaks oli kaerakeedest, mis viljamasindamisel aganaks pudenesis. Olid siidised ja pehmed ja need topiti siis padja sisse. Kui sõnnikut veeti, siis lõunasöögil toas jäeti sõnnikused jalanõud ukse taha. Mäletan, et me lapsepõlve aegu istusime ukse ees trepil ja puhastasime puupilpaga oma kingi, mis ema oli annud või käskinud ise otsida, mudaste kingadega tuppa ei tohtinud*

minna. Suvel käisime paljajalu, ka ema käis paljajalu, aga isa mitte. (KV 816: 179 Rapla)

Soojal ajal polnud jalatsivahetamisega probleemi, kuna enamik maainimesi käis suvel pidevalt paljajalu, v.a mehed, kelle töö oli mitmekeisem ning nõudis jalatsite kandmist. Päevane elu talus kulgeski suuremalt jaolt rehetoas/köögis ja õues, nagu kirjeldab seda 1934. a sündinud mees: *Suurem osa majasisesest elust, tööst ja toimetustest toimus köögis. See oli kogu kodu keskkoh. Siin said pere liikmed kõik kokku, sest siin ju söödi ühise laua taga. Talvel tehti köögis ka tööd: isa tegi puutööd, ema kas süüa või ka käsitööd, vanaema kodus või ketras, lapsed mängisid. Ka teenijatüdruk oli õhtul mõnda aega köögis. Siin räägiti kõik jutud.* (KV 751: 422, Rõuge)

Oluline on eristada jalgade lahtivõtmist oma pere piires ning teiselt poolt võoraste puhul. Varasemal ajal ei olnud külas kuigi tihedat argipäevast läbikäimist – "läbi astuti" ikka asja pärast ning need jutud räägiti õuel või rehetoas/köögis. Tagumistesse tubadesse sattus võoraid väga harva, seepärast polnud ka probleemi, kas võtta "jalad lahti" või mitte.

Mees (*1928): *Külas tahapoole ei mindud, seisti ainult ukse ligidal pliidi juures või koguni aeti jutt ära läbi akna või avatud ukse.* (KV 817: 391 Setu)

Loomulikult oli köök ka tööpäevane külaliste vastuvõturuum, oli selleks külaliseks siis naaber, tuttav või võõras. Teati, et tööpäeval ei tulda niisama lusti pärast, et tullakse hädalise asja pärast ja see asi aeti korda sealsamas köögis. Külalisele asetati tool ukse kõrvalde või ahju suu ette, peremees ise istus laua äärde, küljetsi, et oleks näoga rääkija poole. Kuigi tagumised toad olid alati korras, peeti tööpäeval juhulikult tulnud võõra tahatuppa kutsumist liigseks peenutsemiseks. (Jüritar 1999: 190)

Sama kinnitab maanaine (*1924): *Külalised meil tagatubades ei käinud, töötoas ja köögis käidi välisjalanõudega. Kui mõni peenem saks tuli gi meile nagu kiriku- või kooliõpetaja ja keda tagatuppa kutsusime, siis ka nemad läksid sinna välisjalanõudega. Mäletan, kord tahtis üks kooliõpetaja meil toas kingad jalast võtta, kuid ema otse palus – palun, ärge võtke ära, meil kõik nii lihtne ja pole suurt aega ka erilist puhtust hoida! Jalga jättis.* (KV 817: 19 P-Jaagupi)

Üks naiskirjasaatja (*1918) mäletab, et varem, lapsepõlvkodus jalatsite äravõtmist sageli ei esinenud, sest juhulikku tulijat tahapoole ei kutsutud ja köögis võis olla välisjalanõudega. Neid, keda elutuppa kutsuti, või tüdrukute tuppa, olid kas head sõbrad või sugulased, nemad võtsid ikka kalossid jalast ära. (KV 816: 354 V-Jaagupi)

Majja tulnud võõras, naabrimees või -naine tuli harilikult ainult kööki, mitte elutubadesse. Mõnel pool oli ukse kõrval tool või pink, kuhu võõras, külaline istus; mõnikord kutsuti ta söögilaual juurde istuma. (KV 816: 48 Kärla/Kaarma) Eesti traditsioonilises talupojakultuuris (nagu peaaegu kõikjal mujalgi maailmas) oli see ikka nõnda olnud, et majja tulnud võõras tohtis ahju esiselt alalt sissekäigu juures edasi tulla ainult kutse peale.

Mäletan, et enamvähem taoline kord kehtis ka minu kodutalus. Sääls võis pasteldes, mis minu noorusajal olid peamised tööjalatsid, siseneda ainult köök-peretuppa. Magamis- ja puhastuppa (kodus kutsuti seda "tagatoaks"), oma pere inimesed välisjalatsites reeglina kunagi ei läinud, ka lastel seda ei lubatud. Ka küllatulnutege aeti jutud enamasti peretoas. Kui aga külaline viidi "tagatuppa", siis jalanõude vahetamist siiski ei nõutud. Aga komme nõudis ka, et enne sisenemist puhastas külaline oma jalgu porist või lumest õige põhjalikult. Esmalt tehti seda välistrepile asetatud kuuseokstel, kasutades ka alati välisukse kõrval seisvat luuda. Peale selle oli nii esikus kui ka peretoas-köögis ukse juures õlgedest punutud matt, kus sai jalad veel üle puhastada.[...] Sellised tavad tundusid iseenesest mõistetavad ja nõnda toimiti meie küla kõikides taludes. Jalgade puhastamise kestvusega sai külaline teha oma tulekut põnevamaks või siis enast ette valmistada, kui ees seisis ebameeldiv jutuajamine. Kui küllatulija puhastas jalad kiiresti, siis oli teada, et tal on kiire. Tegi ta aga oma puhastustööd aegamööda ja põhjalikult, siis oli teada, et tulijal on aega palju ja jutuajamised tulevad pikad. (KV 817: 49 Saarde) Seega oli jalanõude puhastamine omamoodi rituaal, mis kuulus lahutamatu külskäimise juurde ning aitas nii tulijail kui ka olujail eelseisvaks jutuajamiseks valmistuda.

Elukambrites viibisid taluinimesed argipäeviti suhteliselt vähe, sest suurem osa ajast kulus välistöödele või toimetustele rehetoas/köögis. "Tahatuppa" mindi õhtul magama ning siis käidi seal enamasti sokkis-sukkis. Oma kodus käidigi varasemal ajal puhaskambreis sokkis-sukkis, hiljem, 1930. aastail hakati ise tegema spetsiaal-seid toakingi või siis osteti need.⁸

⁸ Tagumistesse tubadesse mindi omatehtud riidest pätudega. Need tehti kodukootud villasest riidest, tallad punuti linasest nõörast ning õmmeldi siis alla. Nendega õues ei käidud. Pätude riidest pealsed olid lihtsad, ilma ühegi ilustuseta (väljaõmb-luseta). Tallanõore ega taldu ei immutatud. Nendega käidi ainult tagumistes tubades. (KV 816: 17)

Naine (*1965) kirjutab: *Minu Pärnu-Jaagupist, Kondi külast pärit ema meenutab, et tema vana-isa jättis alati pastlad rehetuppa naela otsa, ning kõndis toas sokkis.* (KV 816: 255 Tallinn)

Naine (*1921) meenutab: *Vanasti taludes elati köögis päeva ajal ja töölt tulles – siis küll keegi ei võtnud välisjalanõusid ära, vaid tehti trepil need hästi puhtaks tuppa tulles. Tahatuppa mindi õhtul magama ja siis pandi jalanõud ööseks kiu- vama kõõki ahju või pliidi peale.* (KV 816: 451 V-Maarja)

Naine (*1926): *Minu lapsepõlvkodus oli teine, ehk väike elutuba, kus olid akendel ilusamad kardinad, laual uuem lina, põrandal uuemad vaibad. Seal olid toalilled, meil mirdid, suur peegel ja mõisast ostetud pehmed toolid. Selles toas käidi harva, kui tulid mõned haruldased külalised või tahtsid noored omavahel juttu ajada.* (KV 751: 242, Kihelkonna)

Suuremalt jaolt samamoodi kulgeb paljude traditsioonilist elulaadi harrastavate vanemate eesti taluinimeste elu ka tänapäeval.

Miks ja millal hakati "jalgu lahti võtma"?

Esimese eestikeelse teate selle kohta, et külas olles tuleb välisjalatsid ära võtta, leidsin toatüdruku käsiraamatust (1909), mis ilmselt on koostatud saksa originaali järgi. Tõsi, siin on juttu tolaeagsest kombest külla tulles kalossid ära võtta.

Mis peab herra, kes külasse tuleb, eesttoas enese juurest ära panema?

Külasse tuleja herra peab eesttoas enese ülikuube, ülekingasid, shirmi ehk keppi enese juurest ära panema.

Mis peab naesterahvas, kes külasse tuleb, ette tuppa jätma?

Tuleb naesterahvas külasse, siis jätab ta ainult ülekingad ette tuppa ja ilmub terves ülikonnas võeraste tuppa. (Katekismus 1909: 5)

P-Jaagupi) Kolmekümnendate aastate keskel hakati ka taludes rohkem kasutama siis müügile ilmunud õhukese nahast õmmeldud nn toakingi. Samaks otstarbeks tehti kodudes (ja üsna laialdaselt juba kantud riidetükkidest meisterdatud nn "päte" = toasusse = tossusid. Koduste vahetusjalatsitena on kasutatud ka juba parasjagu kantud talvalisi kingi. Vanemad mehed lõikasid kantud sussidel (=suss-saabastel), aga ka vanadel säärsaabastel sääred maha. Säärte otsa tehti uued sussilavad. Kodusteks jäid aga endised sussi- või sääriku lavad, nn "terad". (KV 816: 318 Haljala)

Praegu peetakse jalatsite äravõtmise peapõhjuseks üksmeelselt hügieeni: kõik vastajad põhjendasid seda puhtusepidamise vajalikkusega. Sageli lisandub sellele soov säästa perenaise aega ja vaeva ruumide koristamisel. Ent samavõrra on tegemist n-ö puhtalt sotsiaalse normi täitmisega – käitutakse vastavalt ühiskondlikele ootustele (nii nagu on "ette nähtud"), et teistest mitte erineda ning tunda ennast "kultuurse" inimesena.

Välisjalanõude äravõtmine on meie tingimustes vajalik (meie tänavad ei ole puhtad, kui mitte öelda rängemini, meie kodudes ei ole eriti efektiivseid pehmete põrandakatete puhastusvahendeid ja masinaid ja meie kodude puhashoidmine on siiski meie naiste õlgadel, seega austagem nende tööd). (KV 816: 117 Keila)

Üldreeglina (kuuludes viisakusreeglite hulka) eluruumi sisenemisel võtame välisjalanõud ära ja kui on, siis kasutame eluruumis toasusse või toakingi. Seda teeme vajadusest hoida puhtust. Külla minnes püüame sellega teadlikult säästa perenaist liigest toaküürimise vaevast. Seda peetakse ühtlasi kultuurse inimese tunnuseks. See komme on küllalt kaua kestnud, nii et mina ei mäletagi, millal see alguse sai, kirjutab tallinlanna (*1927) ning jätkab: *Välisjalanõude äravõtmise siseruumides on minu arvates väga vajalik, kuna see järgib hügieeninõudeid, tõkestab nakuste levikut, samuti näitab külastajapoolset mõistvat suhtumist perenaisesse tema töö kergendamisel. Inimesi, kes neid kombeid eiravad, pean ma kasvatamatuteks, kes ei tunne viisakusreegleid. Tänapäeval nende arv üha suureneb, sest on märgata üldist moraaliga ja eetika langust. Või peetakse seda demokraatiaks (st tahan – teen, ei taha – ei tee) või kaasneb see nähtus üldise lodevusega, mis on iseloomulik heaoluühiskonnale? Või püütakse järgida välismaa eeskujut – ilma sügavamalt mõtlemata?* (KV 816: 233 Tallinn)

Saarlanna (*1931) ütleb: *Jah, võtan välisjalanõud ära, kui sisenen eluruumi. Sellepärast, et puhtust hoida. Sai alguse umbes 1960. aasta paiku. Ilmselt tuli see venelaste kaudu või otse islamiusuliste kaudu, sest ka neid oli vene sõjaväelaste hulgas palju. [...] Välisjalanõude äravõtmise siseruumides on väga hea, hügieenilisem.* (KV 816: 11, 13 Kuressaare)

*Meie ajal on siseruumid puhtad ja see [= välisjalatsite äravõtmine] on vajalik puhtuse hoidmiseks tubades, ka töövaeva kokkuhoid on see. [...] Tolmused ja määrduvad põrandad ei sobi tänapäeva ellu, aeg on edasi läinud, ütleb teine, vanem (*1914) Saaremaa naine (KV 816: 26 Kihelkonna/Kuressaare).*

Linnades kodunes välisjalatsite äravõtmise

tava ilmselt varem kui maal. 1894. aastal sündinud, töölisperest pärit tallinlanna mäletab oma lapsepõlvest, et *vanasti seda kommet ei olnud. Ilusal ajal käidi ka toas sama jalanõuga, mis õues. Vaid porisel ja lumisel ajal olid kalossid või botikud, mis tuppä tülles ära võeti.* Sellest võib järeldada, et juba 20. sajandi algul olid botikud ja kalossid levinud ka linna lihtrahva hulgas. Tema poja (*1921) väitel vahetati jalatseid alati: *Puhtuse pärast. Nii oli mu lapsepõlvkodus, kui märjal või külmal ajal kanti kalosse või botikuid, kui ka minu kodus tänapäevani, kui tänavajalatsid toatuhvlitega asendatakse.* (KV 816: 265, 263 Tallinn) Võiks oletada, et kalosside-botikute äravõtmise eeskujul hakati puhtusepidamiseks igasuguseid välisjalatseid toas ära võtma. Tõenäoliselt juurdus selline tava vähemjõukate inimeste juures, kel polnud teenijaid puhtusepidamiseks, kuid kes püüdsid elada moodlast puhtusereeglite järgi. Tollal ei kantud maal mingeid "ülekingi" (nii nimetati sajandialguse eesti keeles kalosse-botikuid), sellepärast oli ainult kaks võimalust: kas olla toas samade jalanõudega, millega oldi väljas, või käia sokkis-sukkis. Spetsiaalseid toakingi hakati tegema või ostma alles 1920–30. aastail, kui talurahva hulgas hakkasid laiemalt levima uued arusaamad puhtusest.

Taluperest pärit naine (*1924) mäletab lapsepõlvest, et *ainuke, kes kord välisjalanõud esikusse jättis, oli külakümnik. Selliste vigurite pärast peeti teda külas ka "natuke teistmoodi teistest" ehk teiste sõnadega – natuke oh-oh! oli vist.* (KV 817: 19 P-Jaagupi)

Vana naine Keskk-Eestist (*1908) mäletab, et *jalanõude vahetamine sai alguse Maanaiste Selti tegevusega 1935. a. Eesti kodu kaunistamise ja korraldamisega.* (KV 816: 286 J-Jaani)

Muu hulgas arvatakse, et kalosside ja botikute äravõtmisest ruumides kujunes pärast nende moest minekut 1940.–50. aastail uus komme võtta välisjalatseid toas ära.⁹

Näiteks üks maamees (*1924) on selles veendunud: *Seos on siin ilmselge – just siis, kui hakkasid kaduma jalanõude otsast kalossid, hakkas levima jalanõude äravõtmine.* (KV 817: 67 Tori)

Üldiseks muutus see tava Eestis 1960. aastate paiku, kuid mõnes kohas, näiteks Setumaal, polevat seda tuntud kuni 1970. aastate alguseni.

Naisharilane (*1926): *Komme välisjalanõud ära võtta sai alguse umbes 60. aastatest, kui kolhoosirahvas hakkas paremini elama. Neil aegadel hakati talude rehetube kõikjal ümber ehitama puhasteks elutubadeks ja köökideks; savi- ja tsementpõrandad kaeti laudpõrandatega, värvi- ja põrandail muretseti vaibad maha. Jalanõude äravõtmise komme ei juurdunud kohe ega*

On meeles, kui minu noorusajal, meenutab 1912. aastal sündinud naine, tulid naabervalla poisid meie küla peole, kõigil uued läikivad kalossid säärikuti peal. Nende isad olid tünnimeistrid, ju nad olid tünnikaubal käies poistele kalossid ostnud. Poisid tulid neid kohe uhkelt näitama. Oli nalja küll, kui polkat trambiti, kalossid jalas. (KV 816: Iisaku)

1918. aastal sündinud naine ütleb: *See kalosside ja botikute kandmine kingade peal oli minu nooruses kombeks. See oli väga hea moodus, siis polnud vaja mingisuguseid vahetusjalatseid kaasa võtta. Tuli tuppä sisenedes kalossid või botikud ära võtta esikus ning kingad olid puhtad ja võis igale poole siseneda. Sellel on kindlasti seos välisjalanõude jalast äravõtmisega. See oli väga hea mood, nii oli soojem käia, sest naised saapaid ei kandnud sel ajal. Kalossid kaitsesid ka kingi pori eest ja pidasid nõnda kauem vastu. Aga praegusel ajal daamid ei võta oma tikk-kontsade saapaid kusagil ära ruumi sisenedes, need võetakse ära ainult minu arvates voodisse minnes.* (KV 816: 355 V-Jaagupi)

Tallinlanna (*1910) meenutab: *Terve meie pere (ema, isa, väimees, tütar) on kandnud kalosse või botikuid. Kogu oma väikelapse- ja algkoolilapseaja kandsin madalaid kalosse. 1924. aasta paiku hakati mulle ostma botikuid. Seejärel tulid jalapõida katvad porikalossid ja pika sääre ning lukuga kalossid.[...] Vanasti peeti maal uusi läikivaid kalosse uhkuseasjaks. Mitte üha ei olnud neid. Hiljem, umbes 30. aastatel, hakati minu mäletamist mööda uusi kalosse linnas nagu häbenema. Püüti nende läiget kuidagimoodi vähemaks nühhida.* (KV 816: 196–197)

Kalosside ja botikute kandmist vähendas liiksaks moe muutumisele ka uuelõikeliste kingade tulek 1950. aastail.

Kalosside kandmine lõppes viiekümnendatel aastatel. Üheks põhjuseks olid uut tüüpi kingad, paksu tallaga ja lai kinga ots. Need ei läinud enam kalossi sisse. mäletab 1922. aastal sündinud maamees. (KV816: 103 Juuru)

*Mind külastas mõned aastad tagasi üks vanahärra, endine koolijuhataja, kel olivad kingade peal kalossid. Ütles, ma olen veel endine inimene ja ma kingi jalast ära ei võta. See on minu aegne komme, kirjutab vana (*1914) maanaine* (KV 816: 321 Haljala).

⁹ 1920.–1930. aastail olid kalossid ja botikud Eestis väga "kuumad" moeajalatsid, mis olid ühtviisi populaarsed nii maal kui linnas. Linnas hakkas nende populaarsus 1930. aastail siiski juba veidi vähenema. Üldiselt hindavad vanemad inimesed üksmeelselt botikute ja kalosside kandmist väga positiivselt ja kahetsevad nende moestminekut.

massiliselt, vaid tasapisi, seoses praktilise vajadusega. Küllap olid selles määravad linna eeskujud, samuti eramute ja linlike korteritega paneel-elamute kerkimine maale 70.–80. aastatel. (KV 817: 82 Tori, Mikhkli)

Jalatsite äravõtmise tava levis alates 1950. aastaist linnade "paremaid" majadest tasapisi äärelinnadesse ning sealtkaudu maale, seega tüüpiliselt muudelegi moodsa, euroopaliku kultuuri nähtustele, ehkki rangelt võttes pole antud juhul tegemist Euroopast pärit tavaga.

Mees (*1923) kirjutab: *Pärinen maalt (kuni 1944. aastani) ja seal seda tava ei olnud. Esimest korda puutusin sellega kokku 1950. aasta paiku, kui külastasin üliõpilaspõlves oma koolikaaslast, kes elas südalinnas ühes "peenemas" korteris. Mina ise olin äärelinnas allüürnik ja seal seda kommet ei olnud. Igapäevaseks tavaks kujunes see vahetamise komme minu tutvusringkonnas umbes 1960. aasta paiku. See tulenes nn "peenematest" korteritest ja ka sellest, et enam muretsesi põrandale vaipu ja tehti lakitud põrandaid.* (KV 816:182 Rapla)

Mees (*1925): *Minu lapsepõlves siinkandis seda kommet ei tuntud. See komme sai meie perele tuttavaks Siberis Tomski oblastis Kargasoki rajoonis Naunaki külas elades. Peale sõda, siis kui inimeste elujärg paranes – juba 1953. aastal – hakati seal välisjalanõusid kas esikus või toas ukse juures ära võtma. Seda loeti viisakaks käitumiseks. Kui 1969. a. tulime Meremäele tagasi elama, siis siin seda kommet veel ei tuntud. Sisse juurdus ta umbes 1970. aastatel ja minu nägemise järele just siis, kui külainimesed muretsesid endile suured üle toa ulatuvad vaibad.[...] Arvan, et see on idamaa rahvaste komme (jaapanlased, hiinlased, mongolid) ja ka ukrainlaste komme. Meie külla, Naunakki, 1929. aastal väljasaadetud ukrainlastest kulakud olid väga puhtustarmastavad inimesed. Pisikesed toad suude ti alati hoida puhtana.* (KV 817: 387 Setu)

Ühelt poolt levis välisjalanõude äravõtmise komme seoses linnastumisega (linna üldine erinevus maaelu stiilist ja linlikud puhtuseideaalid) ning linnakultuuri üleüldise võidulepääsuga ka maal, ent sellele aitas kaasa ka kalosside ja botikute moest minek.

Maakooliõpetaja, mees (*1924) ütleb: *Minu "sisejalatsikultuurile" pani aluse prof. P. Ariste, kelle peres ma olin 1940. aastate teisel poolel küllaltki sage külaline. Seal nägin ma esimest korda elus külalistele mõeldud sisejalatsite rivi esikuukse kõrval. Hr. professor ütles ka otsesõnu, et vahetusjalatsite kandmine külaskäigul, korrektsed sokid ja pestud (mitte higist haisvad) jalad kuuluvad täpselt samuti hea tooni juurde*

kui ülikonnaga sobiv korralikult pressitud kaela-side. (KV 816: 436 Saarde)

Antud seoses pakuvad huvi I. Aasamaa nõukogude ajal mitmes trügis ilmunud "käitumis-aabitsad". Selle esimeses väljaandes puudutatakse jalanõusid ainult mööda minnes: *Juba trepikoja puhastatakse hoolikalt jalad.* [...] *Kalossid, botikud ja vihmavari jäetakse esikusse.* (Aasamaa 1965: 106) Etnograafia andmeil tol ajal botikuid ja kalosse enam kuivivõrd ei kantud. See tähendab, et vana, "eestiaeget" käitumisreeglit aktsepteeriti teoreetiliselt veel kaksikümne aastat hiljemgi. Sama raamatu kolm aastat hiljem ilmunud 2. väljaandes on juba palju uut: *Meil Eestis on juba mitmel pool (eriti Saaremaal) saanud tavaks, et külastaja jätab oma tänavajalatsid esikusse.* (Muide, *Idamaadel on see komme juba iidne.*) *Ettenähtud külastuseks peaksid nii mees kui naine kindlasti kerged kingad (lapsad aga toakingad) kaasa võtma. Tänapäeval on isegi spetsiaalsed kingakotid nende kandmiseks olemas. Oleks väga soovitatav külastatavalgi külastajate jaoks mõned paarid toakingi varuda. (Kõige otstarbekamad on kannata kingad, sest need sobivad mitmele jalasuurusele.)* (Aasamaa 1968: 140)

Sama korratakse sõna-sõnalt ka raamatu 3. väljaandes (Aasamaa 1970: 140). Usutavasti mõjutasid need raamatud inimeste tegelikku käitumist üpris palju ning andsid spontaanselt tekkinud praktikale autoriteetse toe. Peale selle, nagu kirjutab hollandi sotsiaallajaloolane C. Wouters: *Neis raamatuis leiduvad reeglid peegeldavad küll tegelikku ja ideaalse käitumise segu, kuid need ideaalid on "reaalsed", s.t need ei ole teadlaste poolt loodud. Neis väljendub väga suurel määral aja vaim.* (Wouters 1995: 109)

Seevastu uutes, 1990. aastate käitumisõpikutes antud teemat ei käsitleta – järelikult ei nähta selles enam probleemi, sest "Euroopas sellist probleemi ei ole".

Üldiselt on jalgade lahtivõtmise kombe seisukohast tarvis eristada argipäevast ja pidulikku külaskäiku ehk ootamatuid juhuküllastajaid ning kutsutud ja oodatud külalisi – külalisi selle täp- ses tähenduses.

Kodanlikus kultuuris eristati küllatulijaid päris rangelt ning vastavalt sellele neid ka koheldi (Löfgren 1987: 132). Sellest hakkasid eeskujud võtma ka "paremad" talumehed. Enamik vastajaid väidab, et koduste pidusündmuste puhul ei eeldata jalanõude vahetamist, kuid naised teevad seda enamasti siiski. Sellisel juhul kantakse kaasavõetud pidulikku vahetusjalanõusid.

Üldiselt aga, kui oli tegemist *piduliku sündmusega* (ristsed, pulmad jmt), siis oli vahetusjalatsiks ikka *king*, olid siis ajad millised tahes ja

valik kui vilets tahes, kirjutab naisharitlane (*1929). (KV 816: 224 Kihelkonna/Tallinn)

Päritolu

Enamik seostab jalanõude äravõtmist Idaga (Venemaaga), kust see olevat toodud meile koos nõukogude võimuga. Paraku pole meil peaaegu mingit teavet selle kombe leviku aja ja ulatuse kohta Venemaal, nagu ka Eestis elavate venelaste ja teiste muulaste kohta. Kindel on aga see, et karmides nõukogude oludes olid tänavad ja teed nii külades kui ka linnades viletsas seisukorras ning seetõttu kas porised või tolmuised. Sellepärast oli võimatu välisjalatsitega viibida eluruumides, ilma neid määrimata.

Algas see komme 1945. aastast Idamaadelt venelaste kaudu, ütleb naisarhitekt (*1914) ning lisab: *Minu kõige suuremaks sooviks oleks, et ERM teeks mõne õppefilmi, kus õpetataks noori ja vanu jalgu pühkima ja naeruvääristataks sokkides küllaminekut, et meil ei oleks häbi kultuurmaailma ees*. (KV 816: 239, 240, Audru/Tallinn)

Minu mäletamist mööda tekkis see komme pärast sõda. Arvatavasti on see pärit muhamedisu maadest. (KV 817: 354 Räpina)

Endine naisõpetaja (*1915) kirjutab: *Välisjalatsite vahetamine või lihtsalt jalast äravõtmine sai alguse nõukogude ajal (vist vene või tatari komme) ja mulle isiklikult ei meeldi sugugi sellega liialdamine, sukkis ringi kooserdamine*. (KV 816: 283–284 Paide)

Mitmed endisaegsed intelligendid peavad seda sügavalt nõukogulikuks (=venelikuks) nähtuseks (venelased tulid meile "kultuuri" tooma) ning seetõttu eitavad seda järsult nagu vana naisõpetaja (*1904): *Seni, kui elasime euroopaliku kultuuriga riigis, me sellist barbaarsust ei tundnud. Alguse sai see Nõukogude korra kehtestamise järel, peale 40. aastat. See oli üks lõik nõukogude võimu kultuurimissiooni kavas okupeeritud maades, kus esimeseks sammuks oli kirjaoskamatus likvideerimine, teiseks – täisaunade avamine linnades ja kolmandaks puhtuse pidamise juurutamine kodudes*. (KV 817: 125 Märjamaa/Vändra)

Mõned peavad seda saksa kultuurist ülevõetud nähtuseks:

Mõjus kaasa ka üldine kultuuritaseme tõus seoses suuremate liikumisvõimalustega. See komme võib olla vast saksa kultuurist pärit. (KV 817: 264 Palamuse)

On neid, kes arvavad, et nagu paljud muudki asjad, pärineb seegi komme mõisatest või üldse "peenemate" (linna-)inimeste seltskonnast: *Arvan, et komme on alguse saanud ajast, mil mõi-*

sad olid "peenem koht" ja hiljem olme parane-misega ja põrandakatete tulekuga süvenes kom-me ka meie, lihtrahva seas, arutleb üks naiskir-jasaatja (*1923). (KV 816: 289 Peetri)

Vana arhitekti (*1911) meelest *tubaste jalat-site tarvitamise komme on varem olnud "antvär-ki" inimeste pool. Külas levis see eriti koos la-huselamute[st rehest lahus, HP] tekkega, milles oli rohkem tube*. (KV 816: 318 Haljala)

Maa ja linna ning sotsiaalsete kihtide vahelisi erinevusi

Erinevusi on [[maa- ja linnainimeste vahel]]. *Et mitte "matsina" näida, püüab maainimene veel "peenem" olla kui linnainimene ja rakendab need nõukogudelikud kultuuriilmingud forssee-ritud nõudlikkusega*. (KV 817: 125 Märjamaa/Vändra)

Maa ja linna vahel on minu arusaamise järgi tänapäevalgi vahe, ehkki mitte nii kontrastselt kui eelnevail aegadel. Kui linnas vahetatakse jalanõud ca 90–95%-liselt, siis maal vast 50–60–70%. Erinevatel kihtidel? – Jaa. Minu meelest ole-neb see pererahva üldisest intelligentsuse (kul-tuuri) tasemest, arvab 1925. aastal sündinud mees. (KV 816: 60 Põide/Pärnu)

Linnarahvas on harjunud jalatsivahetusega. Maal on lihtsameelseid ja vanu, kes sellega pole harjunud. Raskusi säärikute äravõtmisega. (KV 816: 91 Märjamaa)

Sain teada paar juhust, kus vanemad mehed ei tunnista seda kommet ja tulevad nii oma kod-us kui ka külas tupp saabastes, põhjendades, et vanasti käidi kogu aeg nii ja häda polnud mi-dagi. (KV 816: 36 Kärla/Kaarma)

Jah, on küll vahe linna- ja maainimeste va-hel, linnainimene ei tule iialgi välisjalanõudega tupp, kirjutab vanem (*1916) maanaine (KV 816: 16 Kaarma).

Ent on ka vastupidiseid arvamusi: *Vahe maa ja linna vahel on olemas. Maainimene vahetab alati jalanõusid ruumi sisenedes. Linnainimene kaalub seda – olles maal, ütleb 1926. a sündinud maanaine*. (KV 817: 157 Halliste) *Mõned linlased ei austa maarahva eluruume, seda ka uusrikkad, sisenevad välisjalatsites, toetab teda teine, 1931. a sündinud maanaine*. (KV 817: 72 Tori)

Meesettevõtja, firmajuht (*1937) kirjutab, et *varakama kihi esindajad ja tippjuhid ei vaevu enamuses juhtudel küllatulekul vahetada jala-nõusid*. (KV 816: 106 Juuru)

Mõnede maainimeste arvates kasutavad lin-nainimesed "topeltstandardeid": "kultuursetes" linnaoludes peavad nad jalatsivahetust täiesti enesestmõistetavaks, seevastu maal, mida pee-

takse vähemkultuurseks, võib selle jätta ka tegemata. Kui nii, siis väljendub selles Eesti noore linnakultuuri esindajate (eilsed maainimesed) üleolev hoiak talupojakultuuri suhtes. Nad tahavad ennast selgelt oma "matslikust" minevikust distantseerida, isegi kui sellega kaasneb, nagu antud seoses, kodanliku kultuuri ühe alussamba – puhtusekultuse eiramine.

Teisena koorub siit välja nähtus, mis teatud mõttes sarnaneb linna-maa vastandumisega. Varakamad ja positsioonikamad inimesed tänapäeva Eestis püüavad olla eriti "tasemel" ning rõhutavad oma "euroopalikkust" ja "moodsust", eirates teadlikult mõningaid meie kultuuris kinnistunud, aga Euroopas tundmatuid norme.

Meeste ja naiste erinevusi

Enamik naisi väidab (sama kinnitavad ka mehed ise), et mehed on palju "laisemad" jalatseid ära võtma nii omas kodus kui ka külas. Seda seletatakse sellega, et mehed ei pea ruume koristama, sellepärast hoolivad nad ka vähem puhtuse säilitamise eest. Naised leiavad meeste õigustamiseks muu hulgas veel seda, et meestel on jalatseid raskem ära võtta (säärrikud, paeltega kingad või saapad).

Ainult mehed sisenesid saapaga, sest need olivad tülilikad jalast ära võtta. Neil oli paber, kas ajaleht ukse juures, mis võeti näppu, pandi jalgade alla. See oli meie pere komme. (KV 816: 322 Haljala)

Naine (*1921) kirjutab: *Tihtipeale mehed ei pea väljakujunenud kommetest kinni ja on hoolimatud, aga ka nende piduriitusega sobivad paremini tänavajalatsid.* (KV 816: 454 Tallinn)

Nõudmised olid ühesugused kõigile pere liikmetele. *Ainult isa ei allunud korrale, marssis tihti saabastega kõõgis, vahel kambris. Siis ema jälle sõitles temaga. Isa toasusse ei armastanud, käis villastes sokkides toas, kirjutab 1945. aastal sündinud naine.* (KV 816: 408 V-Nigula)

Mees (*1921), kes ise hindab puhtust väga kõrgelt, kirjutab: *Mehele – nii omas peres kui külalisele – on ehk rohkem andestatav, kui ta välisjalanõusid ära ei võta. Sedasi on kodusem, mitte näidata oma pesemata ja aukudega sokke.* (KV 816: 448 V-Maarja)

Mehed vahetavad vähem jalatseid. Tundub, et nad on mugavamad. Teatris, kontsertidel, tööruumides ei vaheta mehed jalatseid. Võib-olla on siin põhjuseks ka meeste jalatsite omapära, mõtlen just paeltega kingi ja madalaid saapaid. Olen märganud, et mõnel pool on põhjuseks meeste poolne hoolimatus naiste koristustöö ja puhtusepüüdluste suhtes. (KV 817: 263 Palamuse)

Üks meesõpetaja (*1934) arvab enesekriitiliselt: *Kindlasti on erinevusi – mehed vahetavad igal juhul vähem. Mehed lähevad kingadega ja jäävadki kingadega, naised aga vahetavad teised jalanõud. Ilmselt on see erinevus tulnud sellest, et naised on puhtuse loojad, puhastajad ja kodu korrashoidjad ning oskavad ka teiste vaeva rohkem hinnata.* (KV 816: 45 Kärla/Kaarma)

Ka eakas äriees (*1936) kirjutab, et välisjalanõude äravõtmisega on naised aktiivsemad. *Meest paneb see toiming mõtlema kingade pärastisele jalgapanekule ja ülikonnaga ning lipsus mees tundub toatuhvlites kaunis veidrana. Naised jalanõud on tavaliselt kergelt jalast võetavad ja jalgapandavad ning toatuhvlid on käe- või kingakotis naise juurde enam kuuluvad.[...] Ja mees on oma olemuselt ka üldse palju laisem, et kõiki kombeid kaasa teha.* (KV 816: 106 Juuru)

Selle kohta ütleb ka vanem naine, et *mehed on natuke mugavamad ja nende puhul pigistatakse vahel silm kinni.* (KV 816: 110 Jõelähtme/Tallinn)

Omad, võõrad, välismaalased

Kombest külla tulles eluruumis välisjalanõud ära võtta peetakse meil üldisest siamaani kinni. Erandi moodustavad ses suhtes kutse peale tulnud, oma tööülesandeid täitvad ametimehed nagu torulukksepad, arstid, elektrikud jt – nemad seda tegema ei pea. Seevastu välismaalastega on asi keerulisem, sest üldjuhul nad seda tava ei tunne ega oska seepärast ka "õigesti" käituda.

Käisime suvel maal ühe vana ja väga haritud mehe kodus, majasse minnes ta ütles, et omad võtavad jalanõud ära (jättis kalossid trepile) ja külalised lähevad välisjalanõudega sisse. Läksimegi suvekingadega, põrandad olid väga puhtad. (KV 816: Põide/Kuressaare)

Külalised? Loomulikult ei dikteerita külalistele otseselt jalatsite vahetust, kuid on olemas ka külaliste tarbeks "pehmed jalanõud", mida iseenesestmõistetavusega kasutatakse. Hoopis izeasi on postiljoni või visiiti sooritava arstiga. Nemad sisenevad tavaliselt välisjalanõudega. (KV 816: 100 Pärnu)

Üldreeglina võtavad küllatulijad tuppa sisenedes alati jalanõud ära, jäädes sokkide väele. Kui juhtubki, et keegi kingad jalga jätab, siis ei pööra ma sellele mingit tähelepanu. Küll aga pakun sokis-sukis tulijale vahetusjalanõudeks susse või sooje sokke. Jalanõude vahetamist ei oodata kutse peale saabunud remondimeeste puhul (torulukksepad jms), kui nende töö piirneb esiku, köögi, vannitoaga. (KV 816: 67–68 Emmaste/Pühalepa)

Üldiselt nähakse heameelega, et külalised jär-

givad maja kombeid, kuid sallitakse ka erandeid, eriti välismaalaste suhtes. Sest üldiselt on teada, et nendel on selles suhtes teised arusaamad. Üldiselt pakutakse vahetusjalanõusid, aga kui nendest loobutakse, siis talutakse ka külalise sokkis viibimist. (KV 816: 116 Keila)

Maalt pärit naisharitlane (*1923) on pannud tähele, et väliseestlased (sugulased, koolivennad) ei taha üldiselt jalanõusid vahetada. Need aga, kes mitmendat korda Eestis, on nähtavasti olnud selle kombe omaks võtma sunnitud. Esimest korda kodumaal olnud brasiillasesest koolivend oma venelannast abikaasaga ei tunnud seda kommet, samuti kaks õde oma lastega (sugulased, kes 2–3 aasta vanuselt kodumaalt lahkunud). [...] On aga ka poolvõõraid, ameti- või tööasjus käivaid mehi, kes näivalt peavad jalatsite vahetamist inimõiguste rikkumiseks. Minu arust on see õige – ma oleksin solvatud, kui poolvõõras mees-rahvas minu silmade all jalad lahti võtab. Ja kutsevõõraste vastuvõtul panen ma eneselegi alati kingad jalga. (KV 817: 91 Tõstamaa/Tallinn)

Välismaalastel on selles suhtes hoopis teised arusaamad. Näiteks saksa perenaine peab enesele solvavaks, kui külaline jalatsid ära võtab, põhimõttel: "Kui ma olen omale kutsunud külalise, siis jõuan ma ka tema järelt kasida."¹⁰ Sama kehtib Kanadas, kusjuures Kanadas elavad eestlased peavad küllalt loomulikuks välisjalatsite mahavõtmist, samas Kanadas elavatel prantslastel pole üldse kommet mingit vahet õue ja toa vahel teha. (KV 816: 116 Keila)

[Välismaalased] Käituvad küll[[teisiti]]. Käivad välisjalatsites igalpool. Aga seal on kõikjal väljas puhtam kui siin. (KV 816: 82 L-Nigula)

Seevastu tallinlanna (*1937) mäletab, et esimesed välismaalased, kes meil käima hakkasid, olid ema Soome tuttavad. See torkas küll kohe silma, et enamasti kõigil olid väga huvitavalt kujundatud visiit-sussid kaasas, eriti ette teades, et tullakse külla perekonda. (KV 816: 260 Tallinn)

Soome ja rootsi kooliõpilased, kes on meie peres pikemalt külas olnud, töid kaasa ka toa-sussid ja kasutasid neid. (KV 817: 109 Pärnu)

Soomes seda kommet vist üldiselt ei ole, kuid nad on austanud meie kommet ja võtnud välisjalatsid ära. (KV 816: 88 L-Nigula)

Välismaalased ei võta üldjuhul välisjalanõusid ära (omal on külas käinud Kanadast, Saksa Liitvabariigist, Soomest), vaid marsivad eluruumid pahaaimamatult läbi. (KV 816:105 Juuru)

Olen viibinud (1 kuu aega) Kanadas ja seal ei vahetatud perekonda minnes jalanõusid, sest kohale sõideti autoga. Samad kombed olid ka Saksamaal, kus viibisin külalisenä. (KV 816: 168 Kuusalu)

Skandinaavlastes võtavad tavaliselt ikka kingad jalast¹¹, sakslased ei tule selle pealegi, sest oma kodus minnakse välisjalatsites kuni magamistoani välja. Olen seda kogenud nii siin kodus kui nende endi juures Saksamaal. Kuna nad ise välisjalatsid ära ei võta, pole minulgi mõtet oma kosse esikusse jätta. Seal pole tavaliselt selle jaoks kohtagi. Eestimaal külas käies võtan tavaliselt oma tuhvliid kaasa. (KV 816:113 Jõelähtme/Viimsi)

Olen tähele pannud, et Ameerikast tulnud külalistel jalatsite vahetamise kommet ei ole. (KV 816: 85 L-Nigula)

Meie kodus on käinud soomlasi ja rootslasi ja need küll jalanõusid ei vahetanud. (KV 817: 189 Pilstvere)

Maakooliõpetaja, naine (*1926): Sakslastest külalised ei vahetanud jalatsid ruumidesse sisenedes, samuti taanlased, rootslased. Soome mees võtab alati välisjalatsid ära (üks jahimees, mu poja sõber)[...] Välismaal (Kanadas jm) pestakse tänavaid, nii et sel juhul pole vaja jalatsid vahetada. (KV 817: 39 Mikhli)

Naine (*1928): Soomlased küll ei vaheta jalanõusid külla tulles ja neil pole seda ka nõutud. (KV 817: 41 Pärnu)

Rootsis vahetati välisjalanõud kaasavõetud kingade vastu. Suvel külas käies minu juures ei vahetanud kõik külalised, välismaalased, kingi susside vastu, nendib 1912. aastal sündinud tallinlanna. (KV 816: 193 Tallinn)

Võrdlevaid tähelepanekuid mitmelt Euroopa maalt on lihtsal maanaisel (*1933): Välismaalased suhtuvad meie inimestest erinevalt. Olen käinud ise Saksamaal, Rootsis ja Soomes. Eriti Saksamaal perenaine solvub täiesti, kui võtad välisjalanõud ära, Rootsis samuti. Soomes on natuke erinev. Soome on peaaegu Eesti kommetes. (KV 817: 161 K-Jaani)

¹⁰ Järgnev kinnitab, et säärane mõtteviis pole võõras Eestiski: Oli valminud linnatüüpi uus elamu Iisaku alevikus. Ava perekonnapeole oli kutsutud ka peremehe vend Sälliku külast. Kui sellele jalanõude vahetuseks sussid ulatati, virutas see need nurka ja tuli otsemaid koju tagasi.[...] Maal peetakse seda veidraks, kui on kellegil pidulik lips ja sussid jalas. Ka teiste jalanõude üheskandmist peenutsemiseks. Öeldakse, et kui pead pidu, vai kutsud külalisi, jaksa siis ka tube koristada. (KV 816: 350 Iisaku)

¹¹ A. Linde-Laursen väidab, et rootslased võtavad alati jalanõud esikus ära, ent Taanis on see pigem erandlik ning kui keegi seda teeb, siis ainult lapsed. (Vt Linde-Laursen 1993: 291, märkus 19.)

Välismaalased – paljud – on harjunud teisiti, sest neil on tänavakatted head ja hoiavad jalat-sid puhtad (just sakslasi tean). Kui sisejalatsid on valmis pandud, nad kohe vahetavad välisjalatsid ära. Üks tuttav sakslannast pereproua ütles: "Eestis olles õppisin sisejalatseid kandma." (KV 816: 78 Märjamaa)

Selgub, et eestlaste isiklikud kogemused jalanõude äravõtmise kohta välismaal ja välismaalaste käitumise kohta Eestis on erinevad ning kohati isegi vastuolulised. Ent valdavaks jääb mulje, et Lääne inimesed nii järjekindlalt ja reeglipäraselt kui eestlased, jalanõusid ära ei võta ning enamasti ei tee nad seda üldse.

Kool ja muud avalikud asutused

Kahtlemata on koolil olnud paljude moodsa elu reeglite ellujuurutamisel Eestis otsustav koht. Hügieenireeglite järgimine sai meie koolides tõsisema hoo sisse 1920.–30. aastail. Nii nagu veidi varem Skandinaavias, hakati meilgi üha enam rõhutama põhimõtet, et inimene ei pea terve olema mitte ainult vastutuse tõttu iseenda ja oma perekonna ees, vaid see on ka tema kodanikukohus ühiskonna ja isamaa ees. (Mellemaard 1992: 28)

*Esimese maailmasõja järele ei olnud veel koolides vahetusjalatsite nõuet, kuid kahekümneadatel aastatel hakati neid nõudma võimlemissaalides. Peale II maailmasõda see nõue tuli juba kõikidesse kooliruumidesse ja kestab, kirjutab vana (*1907) kooliõpetaja. (KV 816: 31 Kihelkonna) Naine, maakooliõpetaja (*1928) meenutab: Besti ajal (1937–1940), esimesel nõukogude aastal 1940/41 ja "saksa ajal" 1941–43 maa-alkkoolis õppinuna ei olnud jalanõude vahetamine nõutav. Porisel ajal pandi 2 suurt poissi välisuksele ja kõik pidime jalad puhtaks pühkima. Talvel olid mõnel ka mingid sussid või sandaalid klassis jalas, vaesematel riidest tehtud, nõõrist heegeldatud, minu pinginaabril – talutütrele ostetud kerged sussid, 2 rihma üle, ilusate "nallidega" (pannaldega). 1943 (saksa aeg) läksin alevi gümnaasiumisse, isa ostis ka mulle toasussid kooli jaoks, olin ka internaadis, need olid mu esimesed sussid. (KV 816: 358–59 Halliste)*

Vähemalt linnakoolides kandsid õpilased 1920.–30. aastail välisjalatsitena üsna üldiselt kalosse, nii et eriliste vahetusjalatsite järgi vajadust ei olnud.

1926. a. sündinud maanaine mäletab, et *ku-sagil 38., 39. ja 40. aastal õpetati algkoolis puhtuse hoidmise eesmärgil jalatseid vahetama. Mees-pere ei võtnud seda kommet omaks. (KV 817: 37 Mihkli)*

Maalt pärit naisharitlane (*1926): *Koolides hakati esimese vabariigi lõpul tuhvlikandmist soovutama, mitte veel nõudma. Sõja ajal ja sõja-järgseil aastail ei tulnud sisejalatsite kandmise nõue jutukski. Seda hakati juurutama aegadel, kui ühiskond muutus jõukamaks, kui hakati ehitama uusi koolimaju, kui seniste õlitatud puupõrandate asemel tulid uued hügieenilised põrandakatted. Nii hakkasid ka meie linnade ja küla-de tänavapilti ilmestama vormiriietuses, pioneerirättide ja sussikottidega koolilapsed. Kooliuk-sel seisid ranged korrapidajad ja jälgisid, et keegi porise saapaga sisse ei lipsaks; lastel vähenes vahetundidel õues jooksmise võimalus miinimu-mini. Need olid 60., 70. aastad.*

Seevastu on ebaselge, miks meil teatud avalikes ruumides (näiteks teatris, kontsertidel, restoranis) vahetatakse jalanõusid (peamiselt naised), teistes aga mitte.

Meil vahetatakse jalanõusid kontserdisaalis ja teatris enamasti alati, ka pidudel, muidugi koolis ja lasteaias; kohvikutes tavaliselt mitte, kui aga on kinnine, kutsutud seltskonnaga üritus, siis ikka vahetatakse tänavajalatsid ära. (KV 816: 260 Tallinn)

*Jalanõusid vahetan meeleolu loomiseks ja ühiselu reeglite järgimiseks ning mõningatel muudel puhkudel veel teatris, restoranis, klubis, koolis, haiglas. See on kujunenud traditsiooniks, kirjutab naisõpetaja (*1935) maakoolist (KV 816: 274 Koeru).*

Maapidudel sõjajärgseil aastail eriti jalanõusid ei vahetatud. Muidugi arvestati tantsuvõimalustega, kuid tantsiti ka säärikute ja tennistega, isegi kummikute ja viltidega. Et tantsusaalis vahest tolm laeni tõusis, oli tavaline. Kultuurse-maks muutus elu taas alates 60. aastaist. Palju-des kultuurimajades asendati laudpõrand parke-tiga. Tüdrukud tõttasid peole, kaasas kunstna-hast, tõmblukuga kingakotid. Poisid küll kingi ei vahetanud, kuid viksids need enne peoleminekut hoolikalt ära. (KV 817: 86 Muhu/Tori)

Suhtumine

Jalgade lahtivõtmise kombe näol on tegemist üpris intrigeeriva nähtusega. Ühelt poolt on see äärmiselt praktiline käitumisviis (puhtuse hoidmine), aga teisest küljest seostub see paljude vanemate haritlaste jaoks nõukogude võimu, vene-laste ning üldse Idaga. Lõpuks on viimastel aastatel tihenunud kokkupuudetes Läänega selgunud, et seal sellist tava enamasti pole, järelikult – see ei ole euroopalik ega ka moodne. Üks tal-linlanna (*1931) on muuseas tähele pannud järg-mist: *Minu meelest hakkas see[[teatris]] jalanõu-*

de vahetamise tava, mis varem oli iseenesest mõista vajalik, kaduma kui meil hakkasid (tähelepanekud on "Estonia" teatrist) massiliselt teatrid külastama välituristid. Polnud neil teatriietust, jalanõude vahetamisest rääkimata. Külalaste oleme nüüd ka meie sellest "õppust" võtnud ja mugavaks läinud. (KV 817: 63 Tori/Tallinn)

Üleminekul totalitaarühiskonnalt demokraatlikule ühiskonnale on paljud varasemad selged ja kindlad kultuurinormid murenenud. Sellepärast suhtuvad inimesed Eestis praegu "jalgade lahtivõtmisse" üpris erinevalt ning sageli ka eba-levalt.

Arvan, et see on igati positiivne ja kultuurne komme. Arvan, et kui ta juba on tekkinud, levitud ja tunnustatud, tuleb seda täita nii oma kodu kui ka võõrsil. Selle kombe kasutuselevõtmist on tinginud [[vajadus]] saavutada tubades suurem puhtus. Välisjalanõude äravõtmine siseruumides viibimiseks tähendab seda, et tuleb austada selle maja naispere, pereema tööd ja vaeva, selle kodu puhtust ja korda, järelikult seda kodu üldse.

Maal on aga veel kodusid, kus oma pereliikmed käivad ka tubades välisjalatsites. Nendesse, kes seda kommet eiravad, vaadatakse ja vaatan ka mina veidi ülevallt alla ja viltu. See inimene ja see kodu langeb veidi minu silmis.

Selle kombe täitmise üle vaieldakse ja eriti sellepärast, et mujal Lääne-maailmas seda ei tunnistata. Kuid niikaua, kuni rõhuv enamus meie inimestest sellest kinni peab, tuleb seda täita. Selles mõttes võib seda võrrelda näiteks söömis-kommetega.

Mitmed arvavad, et see komme tuli koos nõukogude võimuga ja on aeg sellest loobuda, eriti kui see puudutab külalisi. Nii arvab vanem (*1934) maalt pärit ja maal elav meesõpetaja (KV 816: 44 Kärta/Kaarma).

Ma deklareerin juba eeskojas oma külalistele, et minu korteris paljajalu ei käida! Vanem põlvkond allub kergendusohkega, nooremad on juba "nõukoguliku" kasvatuse saanud ja jäävad jonnakalt selle juurde, et minu vaeva säästa. Loomulikult peavad külalised järgima pererahva nõudmisi. [[...]] Külla minnes olen sunnitud arvestama maja tavadega. [[...]] Välisjalanõude äravõtmist siseruumides pean ma snobismiks! Inimestest, kes neid eiravad, pean ma väga lugu. [[...]] Külla tulles [[1930. aastail]] jättis inimene kalossid või botikud ettekotta või ukse taha ja võis inimeste ette ilmuda täielikult riides. Pole midagi võikamat, kui näha igati korrektset härrasmeest oma korteris sokkide vael! See on lihtsalt nõme. (KV 817: 125 Märjamaa/Vändra)

Ei pea! Ma ei palu kunagi ära võtta välisjalatsid. [[...]] Lääne inimesed käituvad normaalselt, ei trügi jalgu paljaks kiskuma, idapoolsed on harjunud saastased jalatsid maha rebima. [[...]] Arvan, et välisjalatsid võetagu ära vaid väga porisel ajal või – pererahva tungival soovil. [[...]] Kõik "uus" ei ole alati parem kui "vana". Pätakakandmise "mood" on jälk, eriti nendele, kes nooruses olnud daamid ja kandnud külas peol, teatris – igalpool ainult kaunist kinga, ütleb 1915. aastal sündinud naisharitlane (KV 816: 404–406 V-Nigula).

Üks endine meditsiinitöötaja (*1923) aga leiab jalgade lahtivõtmise vastu põhjendusi hügieeni seisukohalt: Nii rikkaks peaksime saama ja töökaks ja hoolikaks ja kultuurseks, et külaline, ükskõik millises ruumiliigis ta viibib, võiks oma jalanõusid kanda! Kõik pehmed katted, plüüs-vaibad, millel kõnnivad võõrad (teised) paljajalu, sokkides-sukkades – mis ime siis, et meie, nii hügieeni pidades ja jalgade eest hoolt kandes, oleme seenhaiged. Pakkudes omapoolseid susse või jalanõusid – on ju oht sama! (KV 816: 301–302 Peetri)

Kokkuvõte

Argitriviaalsuste hulka kuuluv komme võtta eluruumides välisjalanõud ära on Eestis suhteliselt uus. Nõukogude ajal levisid paljud kultuuri-nähtused, sealhulgas kõnesolev tava, ühiskondliku elu suure ühetaolisuse tõttu väga kiiresti ja väga laialdaselt. 1960.–70. aastail muutus "jalgade lahtivõtmine" sotsiaalseks normiks, millest pidas järjekindlalt kinni valdav osa inimesi nii maal kui linnas. Erandeid tehti ja tehakse ainult üksikudel juhtudel – tööülesandeid täitvaile ametiisikuile (torulukksepad, elektrimontöörid, arstid jt), väikestele lastele ning ka purjus meestele.

Nõukogude okupatsiooni ajal süvenes eestlastes kindel veendumus, et meie kultuur on puhtalt läänelik-euroopalik ning sellepärast ka "parem" ja "õigem" kui meie vägisi pealesurutud nõukogude/vene kultuur. See teadmine andis jõudu vastu seista rahvaste ja kultuuride imperiaalsetele kokkusulutamispüüdlustele ning hoida keelel ja kultuuril põhinevat eesti rahvusidentiteeti.

Taastutvudes 1990. aastail reaalse tänapäeva lääne kultuuriga selgus, et meie kultuurinormid erinevad teatud määral sealsetest. Paljud meil eestilikuks ja euroopalikuks peetud kultuurinähtused tegelikult polegi seda. Üks selliseid on "jalgade lahtivõtmine", mida Euroopas üldiselt ei tunta ning mis pigem pärineb idapoolsetest kultuuridest. Nimetatud suhteliselt uude kultuuri-

traditsiooni suhtuvad eri vanusegrupid ja sotsiaalsed kihid praegu mitut moodi. Selgelt eristuvad ülejäänuid vanad, esimese Eesti Vabariigi aegsed haritlased. Nende meelest on selle kombe näol tegemist puhtalt sovetliku nähtusega, seetõttu barbaarsusega, millest tuleks võimalikult kiiresti loobuda. Nooremad (1930. aastail ja hiljem sündinud) haritlased ning vanemad maainimesed ei juurdle jalgade lahtivõtmise päritolu ja sümboolse tähenduse üle. Nemad näevad selle juures eelkõige hügieenilist külge ning peavad seda heaks ja otstarbekaks tavaks. Läänes palju reisinud või elanud tänapäeva noored, ent samuti tõusikud, kes püüavad olla eriti "euroopalikud", ei taha sellest tavast enam kinni pidada.

Jalgade lahtivõtmise kombe kaudu tuleb ilmsiks, kuidas eristatakse kodu intiimsemat poolust avaliku(ma)st. Kõök, varasemal ajal rehetuba (mis traditsioonilises talupojaelamus sisuliselt hõlmas kogu elamisruumi), on üleminekuks välisilma ja kitsamas mõttes kodu e privaatruumide vahel. Tänapäeva köök sarnaneb oma poli-funktsionaalsuselt ning suhteliselt avatuselt muistse rehetoaga. Vähe sellest, et see on nii vanades ja uutes talumajades kui ka linlikes pere-elamuis – see on üle kandunud isegi korterelamutesse, ja mitte ainult maal, vaid ka linnas.

Traditsioonilises talupojaühiskonnas oli inimene eelkõige pere kui kollektiivi liige ning alles seejärel üksikisik/indiviid. Sellepärast polnudki vanas talumajas privaatseid ruume või intiimseid tsoone ning üksainus, terve pere ühine eluruum – rehetuba, täitis samaaegselt veel tervet hulka muid ülesandeid. Eesti ühiskonna moderniseerumise käigus suurenes oluliselt intiimsuse ja privaatsuse osatähtsus nii sotsiaalseis suhetes üldiselt kui ka perekonnaelus. 1930. aastail alanud moodsa kodukultuuri propaganda-kampaania põhiideedeks olid ratsionaalsus, otstarbekus, mugavus ja ilu. Nende realiseerimise eelduseks peeti ruumide ranget jaotamist funktsioonide järgi – iga toiminguga ja tegevuse jaoks pidi olema oma kindel koht. Vanad elamud ehitati ümber: loodi suletud, intiimsed tsoonid, uued aga rajati uusaegsete põhimõtete järgi. Muutused peegeldusid selgesti ka puhtusenõuetes eri ruumide kohta, mille üheks väljenduseks oli range keeld liikuda välisjalanõudega privaatsemates ja intiimsemates eluruumides. Tava, mis algselt puudutas oma pere inimesi, on kandunud üle ka võõrastele.

Lühidalt – jalgade lahtivõtmine märgistab selget, teravat piiri kodu ja välisilma vahel ning sellisena on see väike, kuid oluline detail meie kultuuriidentiteedis.

T

HEIKI PÄRDI
(1951)

TRÜ ajaloo-osakond 1974.
Etnoloogiamagister 1996.
Tartu Kunstimuseumi direktor 2000.
Peamine uurimissuund:
XX sajandi Eesti argikultuur.

Allikad ja kirjandus

Käsitirjad

Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Vastuste Arhiiv (KV):

Kõited 752 (Kodu ja pere);

816, 817 (Jalgade lahtivõtmine)

Trükised

I. Aasamaa, *Käitumisest*. Tallinn, Eesti Raamat, 1965.

I. Aasamaa, *Käitumisest*. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, Valgus, 1968.

I. Aasamaa, *Käitumisest*. Kolmas, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, Valgus, 1970.

Eesti rahvakultuuri leksikon. Koostanud ja toimetanud Ants Viies. Tallinn, 1995.

M. Douglas *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London, Routledge & Kegan Paul, 1966.

N. Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band. Wandlungen der Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes*. Suhrkamp, 1976.

J. Frykman, *Pure and Rational. The Hygienic Vision: A Study of Cultural Transformation in 1930's. The New Man*. – *Ethnologia Scandinavica*, 1981, 36–62.

J. Frykman, *Clean and Proper. Body and Soul through Peasant and Bourgeois Eyes*. – *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, edited by Jonas Frykman & Orvar Löfgren. New Brunswick & London, Rutgers University Press, 1987, pp 155–263.

Frykman, Jonas & Löfgren Orvar (eds), *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick & London, Rutgers University Press, 1987.

E. T. Hall, *Silent Language*. New York, Fawcett, 1959.

A. Järs, R. Dirks, E. Oidjärv, *Jalgade lahtivõtmine. Eesti Rahva Muuseumi küsimusleht nr 190*. Tartu, 1993.

Katekismus haritud toatüdrukule Kõik need tööd küsimuste ja kostmistega äraseletatud, mis toatüdrukul paremates majapidamistes ette tulevad. Proua E. Grauenhorst'i järele. Pärnu, 1909.

E. Leach, *Culture and Communication. The Logic by Which Symbols Are Connected*. Themes in the Social Sciences. Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

A. Linde-Laursen, *The Nationalization of Trivialities: How Cleaning becomes an Identity Marker in the Encounter of Swedes and Danes*. – *Ethnos*, Vol. 58:III–IV. The National Museum of Ethnography, Stockholm, 1993, pp. 275–293.

O. Löfgren, *Rational and Sensitive. Changing Attitudes to Time, Nature and the Home*. – *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, edited by Jonas Frykman & Orvar Löfgren. New Brunswick & London, Rutgers University Press, 1987, pp 11–153.

S. Mellemegaard, *Bourgeois Ideals in Nineteenth-Century Hygiene. The Evidence of a Danish Medical Topography*. – *Ethnologia Scandinavica*, 1992, pp. 27–35.

H. Pärdi (koostaja), *Argielu tavad ja reeglid. Eesti Rahva Muuseumi küsimusleht nr 193*. Tartu, 1994.

H. Pärdi (koostaja), *Puhtus ja mustus meis ja meie ümber. Eesti Rahva Muuseumi küsimusleht nr 205*. Tartu, 1999.

H. Pärdi, *Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas*. – *Ajalooline Ajakiri* nr 3 (107), 1999.

W. Rybczynski, *Home. A Short History of an Idea*. Heinemann, London, 1995.

A. Rimmel, *Taluelamute kultuuri põhijooni I–II*. – *Taluperenaine*, nr 1–5 ja 11–12, 1930, lk 3–6; 36–38; 69–70; 96–98; 123–125; 293–295; 320–322.

A. Ränk, *Eesti etnograafia sõnaraamat*. Tallinn, 1995.

E. Saal, *Kuidas seltskonnas hästi käituda. Mõningaid juhiseid noortele*. Eesti Karskusliidu Kodukasvatustoimkonna väljaanne ja kirjastus Tartus, 1935.

C. Wouters, *Etiquette Books and Emotion Management in the 20th Century: Part One – the Integration of Social Classes*. – *Journal of Social History*, fall 1995, pp 107–124.